

A civil társadalom története a nyolcvanas években

II.

A CIVIL TÁRSADALOM KISGAZDASÁGA

A nyolcvanas évtized meghozta nemcsak a civil társadalom általános megélénkülését, hanem sajátosan és elsősorban a kisgazdaság aktivizálódását, mégpedig annak a legváltozatosabb formáiban. Amikor a nyolcvanas évek végén a válságból való kijutás lehetőségeit próbálgatja a magyar társadalom, nagyon erőteljesen és jogosan előtérbe kerülnek a politikai reform, a demokratizálás kérdései. Azonban az állampolgár mozgósítása nem a nagypolitikában kezdődött, s alapvetően most sem ott folyik, hanem a kisgazdasággal szorosan összefonódó, az életmódban egymással szerves egységet alkotó kispolitikában, a helyi és egyesületi szerveződésekben. A kisgazdaság dinamikája a nyolcvanas években magyarázatot kínál a nagypolitika késve megindult dinamikájára is, hiszen az áttörést a közvélemény nyomása alulról kényszerítette ki, és ez az aktivizálódás egyben a továbblépés ígérete is. Az embereknek mint állampolgároknak vissza kell nyerniök autonómiájukat mind gazdasági, mind politikai tekintetben, s ennek a két dimenzióknak a közvetlen összefüggése, a „liberalizálás” és a „demokratizálás” elszakíthatatlansága sehol sem mutatkozik meg olyan manifeszt módon, mint magában a civil társadalomban, a kisgazdaság és kispolitika összekapcsolódásaiban, sőt átfedéseiben.

A legeslegutóbbi időszak, 1988—89 fordulója törvényhozásában így a társasági és az egyesületi törvény is szorosan összefügg, gazdálkodni nem lehet érdekérvényesítés, egyéb szerveződési formák kialakítása nélkül. A kisgazdaságban azonban kialakult a nyolcvanas évekre a szövetkezeti és kisvállalkozói formák konkurenciája, s mindkét forma egyben sajátosságokkal is rendelkezik.

A szövetkezeti forma fontosságát korábbi elemzésünk számára főleg innovatív és dinamikus jellege adta, most a többi gazdasági kisservezetek kontasztjába belép komplex jellege is, tehát az, hogy a civil társadalom szinte egész keresztmetszetét átfogja, míg a többi forma a természete szerint inkább gazdasági „absztrakció” vele szemben, bár az összes kisservezet-kisvállalkozás komplex, az egész életmódhoz kapcsolódó a formalizált gazdaság vállalataival szemben. A civil társadalom egész gazdasági szférájára jellemző ugyanis az, hogy a gazdasági tevékenység az egész életviteltől-életmódtól, annak eszközeifelszerelése mint kistulajdon pedig a „termelőeszközöktől” elválaszthatatlan (lakás, kocsi, egyéb felszerelések), illetve a differenciálás mértékben megy át a mezoszférában a formalizált gazdaságba. A szövetkezet eredeti mezőgazdasági formájában és csatolt tevékenységeivel képezi ebben az „életvilághoz” legközvetlenebbül tapadó pólust, szorosan-szervesen összekapcsolódik a helyi társadalmakkal és a földvagyon felhasználásával, vagyis a település- és foglalkoztatáspolitikával, de a nyugdíjaskérdéssel és szociálpolitikával is. Ezért valóban helytelen lenne a szövetkezetek gazdasági „redukciója”, bár az is igaz,

hogy a szövetkezetek korporatív érdekvédelme a teóriájában gyakran abszolutizálja ezt a különbséget, és ellenáll az új gazdasági együttműködési formák és szervezetek bevezetésének. A szövetkezetekre is érvényes a Petrik Ferenc által megfogalmazott imperatívusz: „Rugalmasabb, sokszínűbben alakítható vállalati-vállalkozói szervezeti rendszert kell kialakítani, feloldva a merev szerkezeti típuskényszert”, ami már a társasági törvény felé mutatott előre. Igen ám, de ugyanez a megállapítás érvényes az egyesületi szektorra, a nem gazdasági intézményesítésre is, amelynek merev „rácsai” — legalábbis az első törvényjavaslat szerint — elzárták az egyes formákat egymástól, pedig a dinamikájuk a szövetkezeti szektor komplex, nem gazdasági vonatkozásait is pozitíve érintené. Így végül is a társasági törvény elfogadott változata nem szabályozza a szövetkezeteket, új szövetkezeti törvény készül, de akkor ebben a vonatkozásban is szükség van „átalakulási törvényre”, nevezetesen annak szabályozására, hogyan alakulhat át például a szövetkezet részvénytársasággá vagy éppen az állami vállalat szövetkezetté.¹

I. SZÖVETKEZET VAGY KISVÁLLALKOZÁS?

Mindenesetre az 1988-as éven végigvonul a szövetkezetiek és a kisvállalkozók vitája a civil társadalom gazdasági szektora szabályozásának homogenizálásáról vagy szükségszerű dualizmusáról. A korábbi merev szabályozások és szétválasztások mindenesetre nemkívánatos tagoltságot hoztak létre és így a korporatív érdekvédelem most sem feltétlenül az adekvát intézményi tagoltság mentén és megfelelő érveléssel jelenik meg. A szövetkezetiek azt hangsúlyozzák, hogy ahol alkalmazottak vannak, ott szükség van külön érdekvédelmi szervezetre is, de ahol résztulajdonosok vagy tulajdonostársak, mint a szövetkezetben, ott ilyenre nincs szükség, vagyis erről az oldalról is lehatárolni kívánják a szövetkezeteket „befelé” is. Zsarnóczai Sándor is azt hangsúlyozza továbbá, hogy a szövetkezet a személyek, a részvénytársaság a tőkék egyesítése, bár ő még a korábbiaknál is jobban kiemeli azt, hogy a szövetkezeteknek is fel kell használniuk a részvénytársaságok eszközeit, bár határozottan visszautasítja az átalakulást.² Az 1988. márciusi győri konferencián a szocialista fejlődés alternatívájáról a „szövetkezeti szocializmus” az alternatívák vagy legalábbis a megújulás legfontosabb forrásai között szerepelt, mégpedig a szövetkezeti forma a legáltalánosabb, a kisvállalkozási formákat és fázist is magában foglaló értelmében, mintegy a szövetkezeti forma megújulásán keresztül értelmezve a szocializmus megújulását, amit azért fontos megemlíteni, mert a jelenlegi viszonylagos megtorpanás ellenére a szövetkezeti forma valóban nem merítette még ki összes lehetőségeit.³

Másfelől a civil társadalom saját gazdasági szféráján belül, az abból fokozatosan kinövő és mezoszférává szerveződő kisvállalkozási szektor erősen támadja a szövetkezetet a különállási törekvéseiért, s homogenizálni akarja az új, dinamikusabbnak mondott és a gazdasági redukcióra épülő szervezeti formák jegyében. A Vállalkozók Országos Szövetsége azt nyilatkozta a társasági törvény vitájában, hogy nem kell külön szövetkezeti törvény, s külön átalakulási törvény sem, mindezt a társasági törvénynek kellene tartalmaznia. A nyilatkozat azonban azt is kimondta, hogy „a vállalkozói kör az 1982-es vállalkozói jogszabályok megjelenése óta nem volt még a maihoz hasonló válságban”, ahogy 1988. júniusában a parlament ad hoc bizottságának megfogalmazták. A kommentár összefoglalása szerint: „A törvénytervezet koncep-

cionális hibájának tartják a vállalkozók, hogy több olyan, magánszemélyekre vonatkozó korlátot állít fel, amelynek egyáltalán nincs gazdasági alapja, csupán a politikai gondolkodásmód mai törőkéességét illusztrálja.”⁴ A társasági törvény vitájában azonban mégis az a megítélés kerekedett fölül, hogy az első vállalkozási hullám, a kilenc új kisvállalkozási formát törvényesítő 1982-es jogi csomag után hét évvel olyan törvény lép életbe, amely a kisvállalkozások egységes szabályozását szervesen beépíti a tulajdonformák—vállalati formák rendszerébe, bár a megkésettségről — Kései sirató címen — jogos a kesernyés megjegyzés: „Vajon, hol tartanánk, ha a 70-es évtized nagy nemzeti felhalmozása nem veszteséges és kilátástalan állami nagyberuházásokba, s a lakosság kényszerű és helyettesítő jellegű ingatlanberuházásaiba fagyott volna bele, hanem megteremtette volna egy versenyképes magyar feldolgozóipar, az ehhez nélkülözhetetlen, legalább európai szintű infrastruktúra és egy nagyságrendileg kiépültebb, a nagyszervezetekkel kooperációs kapcsolatokkal összefonódó magánvállalkozás tarka és dús hálózatát?”⁵

A gazdasági árat a politikai stagnálásért világosan kimondva is velünk marad a probléma, hogyan kell berendezni manapság a civil társadalom gazdasági szektorát. Az új vállalkozási formák konkurenciájában a társasági törvény elfogadása után olyan javaslatok merültek fel, hogy a szövetkezeteknek meg kellene oszlaniuk vállalkozói és közös részre — mintegy 80+20%-os arányban —, s a belső vállalkozások dinamizálnák a szövetkezetek gazdálkodását. A szövetkezeti vagyon felosztása több részre, az osztatlan közös vagyon mellett a vagyonjegyekből felépíthető belső vállalkozásokra, vagy harmadikként az egészet holdingként, vagyonkezelő központként összefogó részre, s negyedikként a belépő idegen vagyonra; már egy olyan elképzelést tükröz, amelyben a szövetkezetet áthatja a kisvállalkozás, sőt, egyáltalában a vállalkozás szelleme is. Ez feltételezná nemcsak a háttáji modernizálását, hanem a különböző szintű tevékenységformák bonyolultabb összekapcsolását is az oikoszgazdaság és a piaci pólus között, ami feltételezi továbbá a tagság korábbi „szociálpolitikai” védelmét, de a vállalkozások különböző formáiba és sávjába való „beléptetését” is. A javaslat közelebbi részletezése nélkül is világos, hogy a fejlődésnek ilyen irányban, a nyitottabb szövetkezeti forma felé kell tartania, beleértve azt is, hogy az egyes helyi feltételeknek megfelelően egyedi formákat kellene kialakítani, s nem a dinamikusabb formák tervrajzát valamennyi szövetkezetre egységesen ráerőltetni.⁶

Jóval visszafogottabban nyilatkozik, és a szövetkezetek hagyományos funkcióit hangsúlyozza Pál József újabb megszólalása. A szövetkezet szerinte magában foglalja a jó munkahely, a számos szolgáltatással való ellátottság és a szociálpolitikai funkciók igényét, azaz többet jelent a vagyon- és nyereségérdekeltségénél. Tulajdonképpen az oikoszgazdaságot, a családi-rokonsági típusú gazdaság meghosszabbítását hangsúlyozza azzal, hogy „a szövetkezet tagjai mindezt személyi összefogással és anyagi közreműködéssel, nagyon sokszor olyan körülmények között hozzák létre, amilyenek keretében semmilyen más szervezet nem vállalkozna. A szövetkezeti tevékenységhez sokrétű társadalmi, kulturális, szociális tennivaló is kapcsolódik”, vagyis tulajdonképpen a helyi társadalom egy sajátos megszerveződéséről van szó. Amint írja, a szövetkezetek önvédelmi reflexét váltotta ki a társasági törvény, hiszen a magyar népgazdaság negyven éven át kizárólag a szövetkezetet ismerte magánkezdeményezű vállalati formaként, s az állam szabad tőkeáramlást segítő intézkedései most az új gazdasági szervezeteket kedvezőbb feltételek közé jut-

tatják. Ebből a kihívásból hátralépve azonban a fenti javaslat szellemével el-
lentétben úgy vélekedik, hogy „sajátosságaikból következően a valódi szövet-
kezetek más gazdasági típusú szervezetté való átalakulására nincs értelmes és
felelősségteljesen megindokolható, előbbre vivő lehetőség”. Mindössze a szö-
vetkezetek nagyobb — az államtól való — önállóságának régi igényét fogal-
mazza újra, s bár felveti a közös vagyon egy részének vagyonjegyek formá-
jában való szétosztását, valamint a belső vállalkozások, sőt akár a külső va-
gyon bevonásának lehetőségeit is, mégis annál inkább a szövetkezeti forma
változatlanóságát érzékelteti a változó világban. Ezen utóvédharcok ellenére is
világos, hogy a civil társadalom egész gazdasági szférája megújulás előtt áll,
s a szövetkezetek modernizálására is rávisz az új gazdasági feltételek, de kü-
lönösen az aktivizálódó kisvállalkozások kényszere.⁷

A nyolcvanas évek mint a kisgazdaság második offenzívájának időszaka
azt mutatta, hogy a hetvenes évek végén lebénult nagygazdaság hiányzó di-
namikáját egy időre helyettesíthetik ugyan a civil társadalom szövetkezetei-
vállalkozásai, megteremthetik a nagygazdaság hátterét, és ellenállhatnak az
életszínvonal katasztrofális romlásának, amely a civil társadalom kizsákmá-
nyolása és az emberek önkizsákmányolása nélkül bekövetkezett volna, de
— ahogy a nyolcvanas évek közepétől bekövetkező megtorpanásuk jelzi —
tartósan nem helyettesíthetik a formalizált nagygazdaság dinamikáját, maguk
is belerokkannak annak hiányába, amelyet ráadásul politikai megkülönböz-
tetések és túladóztatás is kísér. A jövő kérdése az, hogyan tud megújulni a
civil társadalom gazdasági szférája, és tud-e létrehozni magából egy egészes
mezoszférát, amely szerves összeköttetést biztosít a nagygazdasággal. En-
nek formális jogi feltételei a társasági törvénnyel mint a nagygazdasági dem-
okrácia szektorsemleges szabályai egységes rendszerével adótnak tűnnek.
A jogi forma azonban önmagában véve nagyon kevés, az az igazi kérdés,
hogy a nyolcvanas évek elejének gazdaságpolitikai stratégiája, amely a civil
társadalom kizsákmányolására építette a pazarló jellegű nagygazdaság fenn-
tartását túladóztatás és túlárzás (overpricing) formájában, megszűnik-e. Ha
nem, akkor ezek a jogi formák üresek maradnak, és őket is elnyeli a gazda-
sági válság örvénylése. A civil társadalom újkeletű, fokozott megadóztatása
tulajdonképpen a bér- vagy jövedelemkorlát sajátos formája a nyolcvanas
években, ezért zárómozzanatként ezt újólag szemügyre kell vennünk.

II. KISGAZDASÁG — A BÉRKORLÁT LEKÜZDÉSE

A civil társadalom gazdasági szférája úgy is felfogható, mint az extenzív
iparosítás államszocialista módjában bennfoglalt bér- és jövedelemkorlát át-
lépésére irányuló törekvés, a civil társadalom szabadságharca az elnyomoro-
dás ellen. Nagyon könnyű lenne ennek a „bérharcnak” csupán a sikereit fel-
emlegetni az ötvenes évek végétől, s különösen az elmúlt évtizedben, amely
meghozta azt, hogy a lakosság fele-fele arányban szerzi a jövedelmét az első
és a második gazdaságból. De éppen a hatvanas évek tanulsága alapján ne
feledjük, hogy a bérkorlát azért is „kell”, mert a többletkereset szívó hatása
nemcsak az erőforrásokat venné el a — nehézipari, energetikai és egyéb —
központi beruházásoktól, hanem egészében véve is átalakítaná „naturálisan”
vagy ágazatilag is az egész népgazdaság szerkezetét. A többletjövedelem
ugyanis a személyi fogyasztás és felhalmozás irányába áramlik, olyan ter-

melési területek és szolgáltatások (beleértve az infrastruktúrát is) fejlesztését követelte volna meg, amelyeket a gazdaságirányítás tudatosan visszafogott a kedvenc nagygazdasági ágak kiemelt fejlesztése érdekében. A bérkorlát tehát tükröződött a magyar népgazdaság ósdi ágazati struktúrájának konzerválásában is, és viszont, az elavult ágazati struktúra alacsony bérszinteket termelt újjá az alacsony képzettségű munkára való igényével. S bár ezt a negatív spirált még kevesen tanulmányozták, annyi itt bér- vagy jövedelemfilozófiaként elmondható, hogy többszörös torzulás ment végbe, a „konzervatív” népgazdasági szerkezet és az „immobil” életvitel kölcsönösen egymást felerősítő hatása, amely egyszerre fejlesztette és korrumpálta a kisgazdaságot, hiszen kötelezővé tette kiegészítő szerepét a nagygazdaság által bővítetten újratermelt hiányterületekkel az élelmiszer-gazdaságtól a szolgáltatásokig, de a hiánygazdaság étoszát ide átvive egyúttal el is züllesztette a „második gazdaság” tekintélyes részét, mivel a feszített hiányok és mesterséges árak világában a parazitizmus szükségképpen megjelent. A politika nyomása alatt a nagygazdaság tehát nemcsak kizsákmányolta a kisgazdaságot, hanem a saját fejletlensége révén „bűnbe” is sodorta, amit politikai dörgedelmekben bármikor meg lehetett fogalmazni, és a korábbi politikai koncessziók visszavonására ürügyül fel lehetett használni. Mindent összevetve is tény, hogy az életszínvonal és az életmód kultúráltsága az elmúlt évtizedekben jelentősen növekedett Magyarországon, de eltorzult fejlődésének oka nemcsak közvetlenül maga a bér- és jövedelemkorlát, hanem közvetve az is, hogy nem jöttek létre a „fejlettebb bérjavakat termelő ágazatok”, s ezt a szerepet is magának a civil társadalomnak kellett pótolnia, s itt intézményesült a korrupció és az önbecsapás, a kisonopóliumok érvényesítése mindenki más ellen, kölcsönösen.⁸

Az elmúlt évtizedeken végigvonul a „nettó bér” és a „kistevékenység jövedelme” kontrasztja és növekvő különbsége az utóbbi javára. De míg a korai államszocializmusban az állam legalább névlegesen felvállalta a „brutósítást” mint a paternalista állami gondoskodást, addig az utóbbi évtizedben már elég cinikusan csak annyit tett, hogy „megengedte” a civil társadalomban való jövedelemszerzést. A társasági törvény vitájának persze egyik nagy ideológiai tanulsága, hogy a korábbi mindenki tulajdonos, de „az állami tulajdonba csak a túlcentralizált hatalomnak van beleszólása” típusú „társadalmi” tulajdonnal szemben nem társadalmibb-é az egymással társuló, szövetkező kistulajdonosok világa, amely nemcsak gazdatudatot, közvetlen rendelkezést, magasabb hatékonyságot jelent, hanem a befektetési társaságokon, nyugdíjintézeteken keresztül valóban némileg „társadalmisított” tulajdont is, amely lehetővé teszi az életpálya racionális, előrelátható, kiszámítható építését, s az emberi beruházás fejlesztését, vagy az aktív korban képzésként, vagy már az idősebb korban az önmagába való beruházás megtérüléseként, nyugdíjként.

Ez a kérdés velünk marad a társasági törvény elfogadása után is, sőt, most érdekes igazán, hiszen a kisgazdaság két nagy s részben sikeres rohamra ellenére a nagygazdaság struktúrája lényegében változatlan, és a népgazdaság helyzete pedig a nyolcvanas évek végére katasztrofális lett, ami újult erővel veti fel a tulajdon és az érdekelttség kérdését. A jelenlegi állapot diagnózisa elég sötét képet rajzol a népgazdaságról: „Mindez azt jelenti, hogy a gazdaságpolitikának végül ugyanazokra a kérdésekre kell választ keresnie, amelyekkel már a hetvenes évek végén is szembe kellett néznie. Ha a vizs-

gált nyolcéves periódus *egészét* tekintjük, akkor nemhogy a gazdasági konszolidáció befejezéséről, de még megkezdéséről sem beszélhetünk”, amelynek az az oka, hogy az 1968-as nyitás után „a vezetést a további radikális változásoktól való visszarettenés, a status quo-hoz való ragaszkodás, a régi beidegzettségekhez való hozzátapadás jellemezte.” Témánk szempontjából ez a tehetlenségi nyomaték a „nagy=szocialista” és a „kicsi=kapitalista” ideológiai reflexében mutatkozott meg, a vele járó politikai következményekkel és rendelkezésekkel együtt. A tragikus a dologban az, hogy az államszocializmusnak ez a fejlesztési ideológiája úgy diszpreferálta a kisgazdaságot, hogy voltaképpen nem preferálta, hanem tönkretámogatta a nagygazdaságot, s kapcsolta annak önvédelmi reflexeit is azzal, hogy a gazdasági érdekképviselőket államosította, a status quo őrzésének eszközeivé változtatta. A nagygazdaság így a politikától irányítva voltaképpen jobban tönkrement, mint a kisgazdaság a politika bénító szorításában, s mindmáig nem képes talpra állni, így önérdekei még most is a kisgazdaság kizsákmányolása, diszpreferálása irányába vezérlik.⁹

A társasági törvény elfogadása tehát önmagában véve mit sem változtat azon az objektív helyzeten, hogy a nagygazdaság pazarló struktúrájának fenntartása jelenleg a kisgazdaság mint a civil társadalom gazdasági szférája kizsákmányolásán, jövedelmek átcsoportosításán nyugszik, egészen a civil társadalom mint lakosság fogyasztásának radikális csökkentéséig. Ez azonban nemcsak a bér- és jövedelemkorlát bővített újratermelését jelenti, hanem egy sajátos társadalmi ellentmondást — mondhatni „osztályharcot” — is. Anélkül, hogy elfogadnánk a „munkásosztály” és a „parasztság” államszocialista módon ideológikus, a mai helyzetben már nemcsak rossz, hanem káros és veszélyes absztrakcióit, kijelölhetünk két nagy jövedelmi csoportot a társadalomban, amelyek ellentétesen állnak szembe egymással a nagygazdaság és a kisgazdaság jelenlegi párviadalában. A történelmi fejlődés paradoxona az, hogy mindazokkal szemben, akik a „hivatalos” gazdasághoz kötődtek az elmúlt negyven évben, nagyon erősen működött a bércorlát, tehát minden társadalmi-politikai preferencia ellenére és egyéb visszatérítés mellett is, míg a kisgazdasághoz tartozók esetében az összes állami megkötöttség és elvonás ellenére a jövedelemkorlát mégiscsak „puha” volt. A hetvenes és méginkább a nyolcvanas években végképp megmutatkozott, hogy jobb a piac és az oikosz jegyében működő kisgazdaság által preferálnak lenni, mint az állam által. A folyamat alanyai semmiképpen sem azonosíthatóak úgy, mint „munkásosztály” és „parasztság”, bár a hivatalos politika többször megpróbálta ilyen irányba terelni az ellentéteket — gondoljunk 1972-re, de még az 1988-as pártértekezleten is felbukkant a munkásdemagógia, bár leintették¹⁰ —, bizonyos pólusok mégis kijelölhetőek a „régii”, „nagyüzemi” munkásosztály és a piacra termelő „parasztság” képében. A szereplők pontosabban úgy azonosíthatóak a mai szociológiai kutatások szerint, mint a csak a hivatalos redistributív mechanizmushoz kötődők és a piaci szférához (is) kapcsolódók, s kétségtelen, hogy a nagyüzemi munkásosztály nagy része az előbbi pólushoz tartozik. A konklúzióknak tehát az, hogy a nagygazdaságot a maga extenzív formájában megteremtő és görcsösen fenntartó nagypolitika a hetvenes években maga vitte bele a nagyipart és a régi munkásosztályt a gyászos vereségbe, támogatása pusztítóbbnak bizonyult azok részesei számára, mint ellenséges magatartása a kisgazdaság hordozói számára. Ez a régi munkásosztályt az adott politikai mechanizmusban a reformellenesség útjára terelte, s

még ma is érdekeltté teszi a status quo fenntartásában. A „munkásosztály” ugyan igen komplex képződmény, amely a munkamegosztási struktúra, települési és családi stb. viszonyok révén átfed és összefonódik a „parasztsággal” és „értelmiséggel”, de mégis azonosítható a régi munkásosztálynak egy olyan magja, amely nagy alkuképessége és teljesítmény-visszatartása — s manapság mindinkább gazdasági érdekszervezetei — révén képes a magyar fejlődés nagygazdasági zsákutcáját újratermelni, az ipari struktúrakonzervativizmust fenntartani, és egyfelől az értelmiségi munka alulfizetését, másfelől a kisgazdaság túladóztatását a politikai program szintjén megtartani.

A „tradicionális” kisgazdaság — és vele a „parasztság” — és a „modern” nagyipar — vele a régi „munkásosztály” — szembeállításában a szerepek a nyolcvanas években nyilvánvalóan megfordultak. A tradicionálisnak vélt lett a modern, s a modernnek kikiáltott nagyon tradicionálisnak, sőt konzervatívnek bizonyult. A bér- és keresetszabályozás — éppen annak fent említett „osztályjellege” révén — a hetvenes évekig csak fékezte, de a nyolcvanas években már teljesen lefékezte a gazdasági fejlődést. A bérkorlát egyértelműséggel a fejlődés abszolút korlátjának bizonyult. Amint egy legutóbbi elemzés megállapítja: „Lassanként közhellyé válik az a kijelentés, hogy ma Magyarországon a bérek a szociális juttatásokkal együtt sem fedezik a munkaerő újratermelését.” Mivel a jelenlegi bérszínvonal nem hordoz magában ösztönzési lehetőséget, nemcsak azok tartják vissza a teljesítményüket, akik tartalékolják erejüket a második gazdaságra, hanem a csak főmunkaidőben dolgozók is. Ha pedig a bérek alacsonyok és a bérkorlát az egyedül igazán kemény, akkor a vállalatok rákényszerülnek a rövid távú bérpolitikára, s ez nemcsak beindítja a bér—ár spirált, hanem az állandó kormányzati-fiskális beavatkozással lehetetlenné is teszi a racionális gazdasági döntéseket és előrelátást is. Voltaképpen ugyanez a helyzet — hangsúlyozzák a szerzők — a kisvállalkozásban (kisgazdaságban) is, a „felhalmozó” kisvállalkozások kisebbségben vannak, mert a politikai bizonytalanságok és a gazdasági diszpreferenciák miatt nem vállalkoznak tevékenységük, vagyonuk bővítésére, ezért a „fogyasztó” kisvállalkozások dominálnak, amelyek felélik teljes jövedelmüket. Az ösztönzés mindkét helyen hiányzik, a vállalati és a kisvállalkozási szektorban egyaránt a dinamikus tevékenységre, s az állami beavatkozások sorozata ezt a negatív hatást, belső korlátot csak felerősíti.¹⁴

A magyar — vagy általában az államszocialista — fejlesztés kemény belső korlátját, a bérkorlátot társadalmi és politikai összefüggéseiben elemzi Héthy Lajos legutóbbi tanulmánya, *Az állam és a bér* címen. Éles és pontos megfogalmazásai azért fontosak számunkra, mert világosan mutatják a civil társadalom gazdasági alávetésének, s ugyanakkor paradox módon a munkaerő újratermelése növekvő módon való áthárításának elveit és folyamatát. Héthynél egyértelműen kitűnik, hogy a bérkérdés hatalmi viszonyokat tükröz és nem gazdaságiakat, s mögötte az államszocializmusban dogmává szilárdult ideológiai előítéletek állnak, nevezetesen:

„A termelési célú ráfordításnak prioritása van a fogyasztási célú ráfordítással szemben. A makrogazdasági erőfeszítéseket (felhalmozást, egyensúlyproblémák megoldását stb.) a fogyasztásra, ezen belül a bérekre kell terhelni.” ...

„a munkaerő ne rendelkezzen a gazdasági autonómia kialakítására alkalmas anyagi eszközökkel” ...

„Az igazi értéktermelő munka az anyagi termelésben végzett fizikai

munka, s ennek kell kifejeződnie az egyes munkafajták relatív javadalmazásában; az anyagi termelésen belül is a szocialista iparosítás bázisául szolgáló nehézipar, illetve bányászat érdemel kiemelését.”

„A hagyományos rendszerlegitimáló (nagyüzemi munkásság), illetve rendszerfenntartó csoportok (állami-politikai szervezetek apparátusai) fogyasztásáról részben a bérezésen, részben azon kívüli csatornákon keresztül kiemelten kell gondoskodni.”

A hatvanas évektől kezdődően számos változás ment végbe, de a bér mint politikai kategória még most is őrzi ezeket az alapvető tartalmait, vagyis „házánkban (s más szocialista országokban) a bérszínvonal és a bérarányok ma is maradéktalanul tükrözik azokat a torzulásokat, amelyek még az 1950-es években jöttek létre.” Sőt, a gazdasági válság nyomására a nyolcvanas években határozott visszatérés is megfigyelhető a korábbi merev, adminisztratív szabályozáshoz és a keményedő bérkorláthoz: „Az állam napjainkban az elosztás, és ezen belül a bérpolitika területén kísérletet tesz arra, hogy visszatérjen hagyományos ‚elvi alapjához‘ és szerepfelfogásához: a fogyasztás csökkentése útján keresi a gazdaság stabilizálásának, illetve a majdani kibontakozásnak az útját, továbbá restaurálja azt a központi adminisztratív elosztási — bérpolitikai — gyakorlatot, amely a gazdaság és a társadalom által vélt általános érdekeiből kiindulva — s ezzel együtt a munkavállalók és a gazdálkodó szervezetek érdekeit figyelmen kívül hagyva — igyekszik rögzíteni a bérszínvonalat és a főbb bérarányokat. (Ennek megnyilvánulása 1988-ban a központi adminisztratív bérszabályozás bevezetése.”¹²

A civil társadalom kizsákmányolásának szigorú „elvi” alapokon álló rendszere tehát ez 1988-ban, a reálbérek csökkenésének egy évtizede után, míg a népgazdaság teljesítményét kifejező GDP 10,5%-kal nőtt, addig a reálbérek 16—17%-kal csökkentek, s a reáljövedelem 10,7%-os növekedése nyilván a második gazdaságból, azaz a civil társadalomból származik. Az emberek tehát a hosszú nyolcvanas években vagy rákényszerültek egy másodlagos munkavállalásra, vagy egy elszegényedési folyamat szenvedő alanyává váltak, fejtegeti Héthy. Nevezetesen míg a népgazdaság teljesítőképeségének nagy része az állami vállalatoknál van fölhalmozva, addig a bérpolitika épp itt akadályozza meg az ösztönzést, sőt, teremt ellenérdekeltséget. A konklúziója tehát az, hogy a jelenlegi bérpolitika nem tekinthető sem gazdaságilag racionálisnak, sem társadalmilag méltányosnak, s ezért az állam és a vállalatok, illetve munkavállalók közötti „bizalmi válság” kiváltójává vált, s „a kormányzat a lakosságot és a vállalatokat teszi felelőssé a népgazdasági szintű teljesítményért, miközben az előbbit ‚túlfogyasztással‘ vádolja, az utóbbiakat pedig a költségvetés ‚pumpolójának‘ minősíti. Ismét visszatér tehát a felelőtlen állampolgár, illetve a nem kevésbé felelőtlen vállalat tételizése, amely ‚elkerülhetetlenné‘ teszi a paternalista állam közvetlen gondoskodását.” Az angol-szász társadalomelméletben ismert terminussal, itt tehát a victim blaming jól ismert modelljéről van szó, amely az áldozatra hárítja át a „bűnt”. Holott az állam itt nem az osztálytársadalmi, hanem a sajátos államigazgatási érdek képviselője, s hatalmi érdeke az, hogy a bértömeg minél nagyobb részét uralja központilag, sőt, az államon belül is a bérpolitika egyetlen érdeknek rendelődött alá, a szűk látókörű költségvetési érdeknek (fiskális diktatúra), vagyis végül is „a bérmeghatározás a munkáltatók és a munkavállalók igényei iránt érzéketlen, restriktív mechanizmussá degradálódott”¹³

Ez a helyzet jelenleg a nagypolitika és a civil társadalom gazdasági csa-

tájában, de nemcsak a nagygazdaság terepén, ahol a civil társadalom lakosságként és munkavállalóként jelentkezik, hanem a jövedelemelvonás—adóztatás egyéb frontjain is, amelyet a fenti elemzés nem tárgyal, mert alapvetően túlmennek a bérkérdésen. De ez már a bérkérdés tárgyalásából kitűnik, hogy az állam nem vagy nagyon nehezen tűri a civil társadalom és alanyai gazdasági autonómiáját, s manapság növekvő módon igyekszik a jövedelem-szabályozást adminisztratív-fiskális eszközökkel koncentrálni, és egy fiktív, népképviselési-demokratikus módon meg nem erősített általános érdekeknek alávetni. Az egy lépést előre, két lépést hátra elvénnek megfelelően egyrészt megteremtődnek ennek a gazdasági autonómiának a jogi keretei, azaz a kisgazdaság látszólag sikeresen megvívta szabadságharcát, mégis az állam más úton és eszközökkel visszaveszi ezt az önállóságot. A gazdasági önállóság és hatalmi viszonyok összesűritése, a tulajdon fogalma, mégpedig nemcsak fölülről, ahogy a társasági törvény is tekinti, egészen le, a legkisebb vállalkozásig, hanem abszolúte alulról is, a civil társadalom minden tagjának tulajdona, a kistulajdon szabályozása felől tekintve. A civil társadalom iránti érdeklődés fokozódásával a jogtudományok képviselői körében az utóbbi években felmerült, hogy az egyéni kistulajdonon belüli hagyományos elhatárolást a személyi tulajdon és a saját munkán nyugvó magántulajdon között el kellene törölni, és a kistulajdonra az egységes „állampolgári tulajdon” fogalmát kellene bevezetni. Ez pozitív lépés lenne, de nem egyéb, mint a saját munkán nyugvó kismagántulajdon szükségességének kissé szégyenlős elismerése, indirekt legitimációja, ami helyett a kistulajdon nyílt és világos ideológiai elismerésére lenne szükség, beleértve az annak megfelelő jogi szabályozást is, azaz a szükségtelen korlátozások feloldását.⁴⁴

A személyi tulajdon és a saját munkán nyugvó magántulajdon megkülönböztetése maga is az ipari társadalom nagyüzemi logikáját tükrözi, vagyis azt jelenti, hogy a civil társadalomból a termelés kiűzhető, tehát létezik csak az életmódhoz kapcsolódó személyi tulajdon, amelynek nem lehet termelőeszközként szerepe, de másfelől átmeneti politikai koncesszióként olyan kismagántulajdon is, amely szerepet játszik a kisárutermelésben. Ez a szétválasztás technikailag-gazdaságilag sohasem volt érvényes, csak egy politikai pressziót fejezett ki a civil társadalommal szemben, de magán a termelésen belül is mindinkább újabb ellenpontokkal találja szemben magát (miniatürizáció, komputerizáció stb. — a kisgazdaság technikai-gazdasági előretörése a posztindusztriális, tudástermelő társadalomban). A kisgazdaság kibontakozásának ez a korlátja, a kistulajdon viszonyainak ideológiai konzerválása és rendezetlensége azt mutatja, hogy a nagypolitika még a nyolcvanas évek végén sem szándékozik az alapvető teljesítmény-visszatartást a civil társadalom gazdaságában felszámolni. A jelen helyzetben a kistermelőnek nem piaci kockázata és korlátja van, hanem ideológiai és politikai, sőt jogi. Gondolunk itt elsődlegesen a föld- és egyéb ingatlanszerzési korlátozásra, amely nemcsak a társasági törvény dinamikájának mond ellent, hanem az önálló kistermelők mozgásának is.

A civil társadalom jogi, gazdasági és politikai fölszabadtítása tehát még nem következett be. Ezt eddig a kisgazdaság oldaláról követtük nyomon, most meg kell vizsgálnunk a kistársadalom politikatörténetét is a nyolcvanas években.

JEGYZETEK

¹ Vö. Petrik Ferenc interjúja, Népszabadság, 1988. augusztus 8., 3. l. és *Viták a társasági törvényről*, beszélgetés Sárközy Tamással, Népszabadság, 1988. augusztus 9., 5. l.

² Vö. Népszabadság, 1988. augusztus 4., 5. l.

³ Jan Ake Dellenbrandt: *The Cooperative Renaissance, A Study of New Cooperatives and Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe* c. előadásában a szövetkezeti forma korábbi politikai elnyomását és újabb fellendülését fejtegette, magyar anyagon is, a kisvállalkozási formákat is ide sorolva. Hasonló irányba mutatott Halm Tamás *Co-operation — a Viable Alternative to State Socialism* c. előadása, amely különösen a szövetkezetek „államosítását” bírálta a korábbi időszakban, és a szövetkezeti szolidaritás elvében a szocializmus megújulásának egyik forrását látta.

⁴ Lajos Júlia: *Hittek és megcsalattak* (HVG, 1988. VIII. 13., 67. l.). Vö. még Hámor Szilvia: *Négyen a társasági törvényről*, beszélgetés (Népszabadság, 1988. VIII. 13., 5. l.). Jellegzetes még a politikai preferenciákra, hogy az adótervezet csak néhány érdekképviselőt támogatását engedi meg levonni, s a VOSZ nincs a kedvezettek között — ahogy panaszozzák.

⁵ Matolcsy György: *Oszd fel és uralkodj!* (HVG, 1988. IX. 10., 50. l.)

⁶ Vö. részletesebben Horváth L. István interjút Varga Suplic Sándorral, Magyar Nemzet, 1988. X. 15., *Vagyonnal szövetkezve* címen.

⁷ Pál József: *A szövetkezetek és a társasági törvény* (Népszabadság, 1988. X. 26.).

⁸ A téma igazán nem bőséges szakirodalmában Lévai Imre a nemzetközi viták és nem a magyar helyzet vonatkozásában fejtegeti *A munkaerő értéke és termelési ára* (Valóság, 1988/10., 3—4. l.) című cikkében, hogy az átlagosnál bonyolultabb munkát végző munkások nagyobb bére a bérjavakat előállító szektorok magasabb szerves összetételét, fejlesztését teszi szükségessé, és mindjobban eltolódik a tágabb értelemben vett bérjavak felé (oktatás, szolgáltatások), s így az egész kérdés „a bérjavakat előállító ágazatok” felől is megközelítendő.

⁹ Révész Gábor: *A gazdasági reform eltorzulásának folyamata* (Közgazdasági Szemle, 1988/6., 664., 672. l.). A gazdasági érdekképviselők kérdéséről vö. Tölgyessy Péter: *Gazdasági érdekképviselők Magyarországon* c. munkáját (Társadalomtudományi Intézet, 1988).

¹⁰ Vö. Grósz Károly válaszát a „munkásérdek” védelmére, *Az MSZMP Országos Értekezletének jegyzőkönyve*, Kossuth, 1988, 117—118. l.

¹¹ Aradi Lászlóné—Berki Erzsébet—László Mária: *Állami vállalatok és kisvállalkozások — a bérstratégiaik különbözőségének okairól* (MM Tájékoztató, 1988/3., 26. l. stb.).

¹² Héthy Lajos: *Az állam és a bér*. (Valóság, 1988/8., 33—34. l.)

¹³ Uo. 37. l. és 41. l.

¹⁴ Az alábbiakban Zinhaber Ferenc *Az „állampolgári” tulajdonról* c. tanulmányában adott összefoglalását követem, (MM Tájékoztató 1988/3.). Zinhaber összefoglalója óta megjelent Vékás Lajos újabb tanulmánya, amelyben kibontja újólag a magántulajdon és a személyi tulajdon szétválasztásának abszurditásával kapcsolatos jogos érveit, és rámutat arra, hogy az életszínvonal növekedésével párhuzamosan újabb és újabb, a kistulajdont korlátozó rendelkezések születtek (*Az állampolgári tulajdonjog*; in: Katonáné Soltész Mária (szerk.): *Emberi jogok hazánkban*, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, Bp., 1988.).